

Modernising van hulpverlening na catastrofale overstromingen in de Nederlandse Delta, 1740-1861

TOON BOSCH

Inleiding

In vrijwel alle doemscenario's voor toekomstige klimaatverandering speelt de angst voor veranderend gedrag van water een hoofdrol.¹ Deskundigen vrezen dat de opwarming van de aarde leidt tot een toename van neerslaghoeveelheden, het afsmelten van de ijskappen, zeespiegelrijzing en van grotere waterafvoeren van de rivieren. Op basis van dit zwarte toekomstscenario dat Westerse samenlevingen momenteel stevig in haar greep houdt, nemen overheden inmiddels verstrekkende maatregelen om de bevolking te informeren over en te beschermen tegen (toekomstige) watersneden en zeevloed. Afgezien van de vraag naar de juistheid van deze doemscenario's kunnen we dergelijk beleid beschouwen als een bevestiging van de stelling dat zowel de vrees voor als de omgang met rampen en hun nasleep cultureel bepaald zijn. Extreem (toekomstig) gedrag van de natuur kan immers uitsluitend vanuit een cultureel bepaalde context als een (mogelijke) ramp worden ervaren. Met andere woorden: zonder mensen geen rampen. Maar er is nog een argument dat er voor pleit rampen als culturele constructies te definiëren. *When all hell breakes loose*, zoals de Amerikaanse antropologe Susan Hoffman het zo treffend formuleert, leren we de cultuur van een samenleving tot in zijn vezels kennen omdat catastrofes regelrecht ingrijpen in vrijwel alle culturele constructies die een samenleving schragen, inclusief alle eventuele veranderingen daarbinnen die zich na catastrofes kunnen voordoen.² Deze these wint na iedere grote ramp aan waarde, hetgeen de tsunami, die de noord-oostkust van Japan in maart 2011 trof, onderstreept. In deze bijdrage bekijken we vanuit deze invalshoek de ontwikkeling van de hulpverlening na grote rivieroverstromingen in de Nederlandse delta tussen 1740 en 1861.

Veranderende risicoperceptie, nieuwe type watersneden

In het historische catastrofeonderzoek beschouwt men rampen als *nature induced catastrophes*, hetgeen wil zeggen dat de oorzaken ervan weliswaar in de natuur worden gezocht maar antropogene factoren niet worden buitengesloten.³ In het complexe samenspel tussen natuur en cultuur, tussen mens en water deed zich in de Nederlandse delta vanaf omstreeks de elfde, twaalfde eeuw een ingrijpende, grootschalige verandering voor toen de bevolking haar risicoperceptie verlegde en een nieuwe strategie ontwikkelde in de strijd tegen het water.

Traditioneel vestigde zich de bevolking in kustgebieden en langs de rivieren op natuurlijke hogere plaatsen in het landschap. Deze vorm van bescherming maakte zeker langs de grote rivieren vanaf de elfde eeuw plaats voor een nieuwe, defensieve omgang met de gevaren van hoog water die resulteerde in de aanleg van dijken langs de rivieren. De verklaring voor deze verandering in de omgang met water moeten we zoeken in een aantal onderling samenhangende oorzaken maar lijkt in eerste instantie gestimuleerd door een klimaatverandering en het daarmee samenhangende stroomgedrag van zeeën en rivieren. Klimathistorici spreken in dit verband over het middeleeuws klimaatoptimum. Een

Tijdschrift voor
waterstaatsgeschiedenis
21 (2012) 1-2, 39-47

1 T. Tvedt, R. Coopey (eds.), *A History of Water. Series II Volume 2: Rivers and Society: From Early Civilizations to Modern Times* (London/New York 2010), 1. Dit artikel kwam mede tot stand op basis van een tweetal lezingen: 'Nationalising Flood Relief in the Netherlands 1740-1861' (World History Congress, Amsterdam 2010) en 'Flood Relief in the Dutch Delta in a Changing Environment 1740-1861' (Congres International Water History Association, Delft 2010). Een licht gewijzigde versie van deze bijdrage werd eerder gepubliceerd in *Streven* 87 (juni 2011).

2 S. Hoffman, 'Introduction', in: S.M. Hoffman, A. Oliver-Smith (eds.), *Catastrophe & Culture. The Anthropology of Disaster* (Santa Fe 2002), 5.

3 C. Pfister, 'Learning from Nature-Induced Disasters. Theoretical Considerations and Case Studies from Western Europe', in: C. Mauch, C. Pfister (eds.), *Natural disasters, Cultural Responses. Case studies toward a Global environmental History* (Lanham etc. 2009), 17-18.

periode waarin de temperaturen vanaf de achtste en negende eeuw, weliswaar met regionale en temporele verschillen, tot de dertiende eeuw gemiddeld 1 tot 2 graden hoger lagen op de schaal van Kelvin dan in de daarop volgende Kleine IJstijd.⁴ Deze klimatologische condities begunstigden overal in Europa een toename van de bevolkingsgroei, de opkomst van de steden, de groei van landbouw en handel. In de context van de daarmee gepaard gaande toename van de welvaart moeten we ook de veranderende risicoperceptie en de aanleg van een efficiënter verdedigingsstelsel tegen hoge rivierwaterstanden plaatsen. In wisselwerking met de aanleg van de waterkerende dijken langs de grote rivieren ontstonden corporaties van lokale en regionale belanghebbenden die verantwoordelijk waren voor toezicht en onderhoud van de nieuw hydraulische arrangementen. In de vijftiende eeuw resulteerden alle inspanningen in een doorlopende bedijking van de grote rivieren.

Als gevolg van deze grootschalige menselijke interventie in het natuurlijke rivierengebied ontstond een, beter gezegd 'het' rivierenlandschap dat op zijn beurt een nieuw type watersneden voortbracht. Nu de rivier van zijn natuurlijke overloopgebieden was afgesneden, werden water en ijs binnen de door de dijken omsloten ruimte afgevoerd naar zee en deze ruimtelijke restrictie leidde, in samenhang met specifieke weerscondities en het stroomregime van de rivieren tot gevaarlijke hoge waterstanden en, in een samenhang met klimatologische ontwikkelingen die nader onderzoek verdienen, een toename van catastrofale overstromingen in het rivierengebied.

Trends in hulpverlening na watersneden voor de zeventiende eeuw

Over de organisatie en uitvoering van hulpverlening na grote rivieroverstromingen vóór de zeventiende eeuw is relatief weinig bekend. Uit de literatuur kunnen we opmaken dat er vooral sprake was van ad hoc en op individuele basis verleende, spontane hulp op lokale schaal als een daad van medemenselijkheid, al dan niet op basis van christelijke voorschriften en idealen. De komst van de waterschappen voegde een nieuwe dimensie aan zowel de overstromingspreventie als van de hulpverlening. In het federale politieke bestel van de Republiek met een zwak centraal gezag en een politieke cultuur waarin autonomie van lokale en provinciale besturen tot de hoogste republikeinse deugden werden gerekend, groeiden de waterschappen niet alleen uit tot de meest continue actoren inzake het waterbeheer, maar speelden zij gaandeweg ook een steeds belangrijker rol bij de bestrijding van calamiteiten.

Zeker sinds de zeventiende eeuw ontwikkelden de waterschappen op basis van ervaringskennis gestandaardiseerde en geformaliseerde procedures op het gebied van preventie, hulpverlening en herstel van de getroffen gebieden. Deze maatregelen liepen uiteen van de verplichte rekrutering van het dijkleger, bestaande uit alle weerbare mannen uit het beheersgebied, procedures voor de opslag van noodmaterialen in speciale magazijnen en soms in kerken, de bewaking en eventuele versterking en herstel van dijken, procedures voor interne communicatie, het alarmeren en het evacueren van de bevolking en de distributie van noodgoederen als dekens, voedsel voor mens en dier, kaarsen, olie, dekens en noodmaterialen voor het herstel.

Vermoedelijk bezat deze hulpverlening een noodzakelijkerwijs beperkt karakter omdat bij een ernstige calamiteit vrijwel iedereen in min of meer gelijke mate werd getroffen. Bovendien oversteeg de schaal en de omvang van veel watersneden de capaciteit van de waterschappen zodat hulp van buitenaf noodzakelijk was om de meest urgente nood te bestrijden. Vooral de in of nabij het rampgebied gelegen riviersteden, zoals Tiel, Nijmegen, Den Bosch, Deventer en Zwolle groeiden in de loop van de tijd uit tot belangrijke centra van hulpverlening. Lokale autoriteiten, geassisteerd door het stedelijke garnizoen, kerken, burgers en liefdadigheidsinstellingen coördineerden inzamelingsacties, voerden reddingsacties uit en boden evacués onderdak, medische zorg en soms onderwijs aan zo-

4 W. Behringer, *Kulturgeschichte des Klimas. Von der Eiszeit bis Zur Globalen Erwärmung* (München 2007), 127; U. Büntgen e.a., '2500 years of European Climate Variability and Human Susceptibility', *Scienceexpress report 13-1-2011*, 1-3, www.scienceexpress.org.

als in bijvoorbeeld Nijmegen en Den Bosch het geval was. Daarnaast fungeerden ze als communicatiecentra tussen provinciale en lokale autoriteiten en waren ze ook betrokken bij herstel en reconstructiewerkzaamheden.⁵ In een staat waarin geen (pro)actieve, centraal opererende autoriteiten de nood van de bevolking zeker op kritieke momenten konden lenigen, werd de stedelijke hulpverlening steeds belangrijker, te meer omdat de frequentie van grote watersnoden, in de achttiende en deels de negentiende eeuw, toenam. Ook hier kan worden gewezen op de relatie met een klimaatsverandering die bekend staat als de Kleine IJstijd. Een omstreden concept maar uit (recent) onderzoek wordt steeds duidelijker dat zich vanaf de veertiende tot medio de negentiende eeuw, eveneens met grote regionale en temporele verschillen, een structurele temperatuursdaling in Europa voordeed die onder meer tot zeer strenge winters leidde waarin de rivieren compleet bevroren. Wanneer de dooi inzette vormde het kruisend ijs in smalle riviervakken grote ijssdammen zodat de afvoer van grote massa's water stagneerde, de dijken tot het uiterste werden beproefd en overstromingen het land ongenadig teisterden. De materiële, humane en ecologische verliezen van deze catastrofes waren zo omvangrijk dat tijdgenoten in de laatste decennia van de achttiende eeuw zelfs het fysieke voortbestaan van de natie in gevaar zagen komen.

De watersnood van 1740-1741 als trendbreuk in de hulpverlening

De Franse historici Favier en Grante-Abisset wijzen erop dat in beschrijvingen van watersnoden niet zelden de catastrofe in kwestie wordt beschouwd als van een ongekende, in het 'levende geheugen' nog nooit eerder ervaren omvang.⁶ In een aantal gevallen, aldus deze onderzoekers, was daarbij sprake van een bewuste overdrijving waarmee men extra hulp trachtte te verkrijgen. Dat laatste gold zeker niet voor de watersnoodramp die in de winter van 1740-1741 een groot deel van het rivierengebied trof. Weliswaar spreken de tijdgenoten in hun beschrijvingen van "nooyt gehoorde wateren" en van een ramp die zelfs de oudste onder hen zich niet konden heugen, maar deze subjectieve kwalificatie wordt in dit geval ondersteund door bewijsmateriaal. Verschillende bronnen vergelijken de vloedmerken en andere registraties van vroegere watersnoden met de waterstanden van dat jaar en constateren dat deze objectieve meting uitwijst dat er sprake is van een zeer grote overstromingsramp.⁷ Deze constatering wordt op haar beurt ondersteund door de tal van beschrijvingen over het barre weer in Europa in 1740. Een Arctische winter, gevolgd door extreme neerslaghoeveelheden, zeer laat afsmeltende ijs- en sneeuwmassa's in het Alpenmassief en een wederom strenge winter op het eind van dat jaar, hielden grote delen van Europa in hun verwoestende greep. In de Nederlandse Delta, een van de belangrijkste afvoerkanalen voor water uit grote delen van Europa, leidde dat onvermijdelijk tot zeer grote problemen. In de laatste weken van december stond het waterpeil van de grote rivieren reeds tot de kruin van dijken, en vanaf 24 december deed zich een serie overstromingen voor die in totaal honderdduizend hectare grond in het rivierengebied blank zette.⁸ Mede vanwege de daarop wederom invallende winter stond het grootste deel van dit gebied tot maart onder water zodat de toch al catastrofale situatie waarin dit gebied verkeerde stabiel verslechterde.

Naast de omvang van deze ramp is deze tevens opmerkelijk te noemen omdat de hulpverlening die vanuit het Westen van de Republiek op gang kwam een tot dan toe ongekende, (proto)nationale dimensie bezat. Onder de indruk van de berichtgeving over het lot van de getroffen bevolking richtte een aantal Verlichte burgers in Rotterdam en Amsterdam een hulpcomité ten behoeve van de calamiteitenbestrijding en de wederopbouw van het rampgebied. De Amsterdamse houtkoopman en historicus Jan Wagenaar (1709-1773) beschrijft in zijn *Verhaal van de overstromingen hier te lande* hoe de berichtgeving over de watersnood en de verschrikkingen en ontberingen uit de rampgebieden, in december 1740 en januari een groep Amsterdamse vrienden deed besluiten een hulpactie op touw te

5 Zie: P. Rutten, *Bewaars ons lieve heer. Hulpverlening in Den Bosch na de watersnoodramp van 1861* (doctoraalscriptie OUN 2007); T. Bosch, 'Nijmegen en zijn 'gryze stroomgod'. Hoog water, strenge vorst en calamiteuze watersnoden 1781-1861', *Jaarboek Numaga. Gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving LVI* (2009), 47-51; P.J.E.M. van Dam, *De amfibische cultuur. Een visie op watersnoodrampen* (Amsterdam 2010), 28.

6 R. Favier, A.-M. Grante-Abisset, 'Society and Natural Risks in France, 1500-2000', in: Mauch, Pfister, *Natural disasters*, 109-110.

7 J. van Zelle, 'Nooyt gehoorde hooge waeteren'. Bestuurlijke, technische en sociale aspecten, in het bijzonder de hulpverlening, van de overstromingsramp in de Over-Betuwe in 1740-1741', *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* (TWG) 12 (2003), 11-20. J. Wagenaar, *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden. Zevende deel. Behelzende het vervolg der beschrijvinge van Holland* (Amsterdam 1749), 410-413.

8 Gemeten in contemporaine opgaven in Gelderse morgens van 0,318 hectare. Zie: www.kaarten.library.uu.nl; E.J. Demold, 'De Kerstvloed van 1740', *Nederlandse historien* 16 (1982), 200-202.



Afb. 1. Frontispice Naauwkeurige beschrijving der overstromingen, benevens derzelver treurige gevolgen zo buiten als binnen deze Republiek in den jaare 1784 voorgevallen (Leiden/Amsterdam 1785). Regionaal Archief Alkmaar, bibliotheek signatuur 64 E 40.

zetten.⁹ Zij zamelden geld en goederen in, verzorgden pro deo het transport hiervan naar de rampgebieden en beijverden zich om de actie uit te breiden naar andere steden. Aanvankelijk distribueerde men vooral kleding, voedsel, kaarsen en brandstof en later, in het kader van het herstel van dijken en dorpen en de lokale (veelal) agrarische economie ook bouwmaterialen en vee.

Naderhand legt Wagenaar namens deze hulpverleners nauwkeurig, schriftelijk verantwoording af over de besteding van de ingezamelde gelden en goederen.¹⁰ Tevens lezen we daar welke drijfveren hem en zijn medestanders tot deze actie aanzette. Zij waren allen vrijwel zeker afkomstig uit kringen van de Collegiantenbeweging, een zeventiende-eeuwse Verlicht christelijke beweging van vrijdenkers, die hun maatschappelijk engagement onder meer vorm gaven door het ondersteunen van weeskinderen, van slachtoffers van vervolging ‘om den gelove’ en van natuurrampen.¹¹ De hulpverleningsactie moet derhalve vanuit deze achtergrond worden verklaard. maar het was de initiatiefnemers ook duidelijk dat deze ramp de capaciteiten van de betrokken autoriteiten te boven ging. Zodoende, aldus Wagenaar, hebben “Eenige liefdaadige ingezetenen uit de aanzienlykste Hollandsche Steden (...) den nood hunner Landsgenooten van verre gevoeld, en den behoeftigen onverwyld hulp verschaft, vervullende dus ’t gene van hogerhand niet spoedig noch volkomen genoeg heeft konnen verzorgd worden”.¹² In deze gevallen, zo legt Wagenaar verder uit, waren burgers moreel verplicht de slachtoffers bij te staan ongeacht waar dat nodig was.¹³

Deze toelichting, die we ook kunnen interpreteren als kritiek op de instellingen en autoriteiten die hulp zouden moeten bieden, maakt ook duidelijk dat Wagenaar hulpverlening bij calamiteitenbestrijding als een taak van alle burgers beschouwde, onge-

⁹ J. Wagenaar, ‘Verhaal van de overstromingen hier te lande. En byzonderlyk van den Alblasserwaard in 1740 en 1740’, in: *Verzameling van Historische en Politieke Tractaaten voorheen door den historischrijver Jan Wagenaar uitgegeven*. dl. 1 (Amsterdam 1779), 31. De info over Wagenaar is ontleend aan de meest gezaghebbende studie: L.H.M. Wessels, *Bron, Waarheid en de Verandering der Tijden*. Jan Wagenaar (1709-1773), een historiografische studie (Den Haag 1996). De auteur gaat op pp. 38-39 in op Wagenaars betrokkenheid bij watersnoden.

¹⁰ J. Wagenaar, ‘Verhaal van ’t bestier der Verzamelde penningen en behoeften voor de Noodlydenden in de overstromde landen in 1740 en 1741’, in: *Historische en Politieke Tractaaten* dl. 1, 33-68.

¹¹ Wessels, *Bron, Waarheid en de Verandering der Tijden*, 35 alwaar ook het citaat aan is ontleend.

¹² Wagenaar, ‘Verhaal van de overstromingen’, 31.

¹³ *Ibidem*, p. 31; Wessels, *Bron, Waarheid en de Verandering der Tijden*, 35-38.

acht hun gezindte beschouwde. Dit gaf deze actie haar unieke, proto-nationale karakter in een land waarin voor het gros van de burgers het hoogste aggregatieniveau dat van de eigen woonplaats dan wel dat van de provincie was. Deze hulpverleningsactie kan vanuit dit perspectief voor Nederland als uniek worden beschouwd, in haar soort was dat niet het geval. Zo was de kring rond Wagenaar vier jaar eerder ook al in actie gekomen toen in 1736 een stormvloed de gebieden rondom Dantzig verwoestte en Amsterdamse kooplieden, nadat zij via hun zakenrelaties hiervan op de hoogte waren gesteld, met geld en goederen te hulp schoten.¹⁴ Ook deze keer betrof het geen unieke actie, want al vroeger in de achttiende eeuw werd vanuit de Republiek hulp verstrekt aan buitenlandse slachtoffers. Dit gebeurde vooral na de Kerstvloed die op 24 en 25 december 1717 de kusten van Noord-West Europa trof en tot op heden bekend staat als de zwaarste ramp in zijn soort. In de Nederlandse en Duitse gebieden langs de Noordzeekust vielen meer dan 12.000 doden te betreuren en met name in Oldenburg en Oost-Friesland, bleef de situatie in de jaren daarna zo slecht dat de kerkenraad van Emden in 1721 besloot predikers en onderwijzers naar de synode van Appingedam te sturen om de daar aanwezige dominees de ernst van de situatie uit te leggen en hen medewerking te vragen voor een inzamelingsactie in hun gemeenten. Dit verzoek, waaraan verschillende Nederlandse provincies gehoor gaven, was dermate succesvol dat de armenkas van Emden tot 1724 voldoende middelen had om de nood te lenigen.¹⁵

Niettemin kan de hulpverlening na de watersnood van 1740-1741 als een trendbreuk in de hulpverlening aan slachtoffers van rivieroverstromingen in Nederland worden beschouwd.¹⁶ Volgens de historica Anneke Driessen vindt deze omslag pas plaats in 1784, wanneer leden van de Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen de hulp aan watersnoodslachtoffers in dat jaar 'professionaliseren' (afb. 1). Onder meer door het introduceren van standaardbeschadeformulieren en een strikte verantwoording van de ingekomen gelden en goederen en de wijze waarop deze werden besteed.¹⁷ Maar ook hier lijkt de actie van Wagenaar cum suis. toch op zijn minst (voor een deel) de toon te hebben gezet, want ook zij legden, zoals reeds geconstateerd, naderhand schriftelijk uitvoerig verantwoording af omtrent de besteding van de ingekomen gelden en goederen.

De burgerlijke hulpverlening na de overstromingen in 1784 maakt wel duidelijk dat de modernisering, dan wel professionalisering van dit type watersnoodhulp, die minstens vanaf de jaren veertig van achttiende eeuw op gang kwam, en zich onder meer kenmerkte door haar 'grensoverschrijdende' proto-nationale dimensie, haar rationeel systematische aanpak en haar verlicht-christelijk en vaderlandslievende inspiratiebronnen, in enkele decennia een vast bestanddeel was geworden van de rampencultuur in de Nederlandse delta. Naast de uitbouw van dit type hulpverlening blijkt dat ook uit de gestage ontwikkeling van de burgerlijk liefdadigheid die er bij iedere grote watersnood in slaagde op creatieve wijze haar actierepertoire uit te breiden. Daartoe organiseerde men op tal van plaatsen in het land loterijen, benefietconcerten, toneelvoorstellingen, en (kunst)veilingen. Ook werden steeds meer klaagzangen, klaagliederen, rampbeschrijvingen en verhalen over miraculeuze redden gepubliceerd. In bijna alle gevallen betrof het succesvolle inzamelingsacties waarvan de opbrengsten die van vrijwel iedere vorige collecte overtroffen.

De nationalisering van watersnoodhulp 1798-1861¹⁸

Alle professionalisering van de hulp ten spijt maakte het stroomgedrag van de grote rivieren in de loop van de achttiende eeuw op ongenadige wijze duidelijk dat de omgangsstrategieën van de samenleving met de grote rivieren hun plafond hadden bereikt. Feitelijk was er een sprake van een chronische situatie van wateroverlast die voor grote groepen in de bevolking de vorm aannam van een *frequent life experience* en telkenmale grote, men-

14 'Kort verhaal der overstromingen omtrent Dantzig, in 1736 en 1737. Getrokken uit egte berigten, van voornaame kooplieden en herwaards overgezonden', in: *Historische en Politieke Tractaaten* dl. 1, 1-8.

15 M. Jakubowski-Thiessen, *Sturmflut 1717. Die Bewältigung einer Naturkatastrophe in der Frühen Neuzeit* (München 1992), 129, 136. Financiële 'hulp' vanuit de Republiek kwam ook van de Hollandse kapitaalmarkt waar de Oost-Friese overheid 1,2 miljoen gulden leende voor het herstel van de verwoeste gebieden, zie: Jakubowski-Thiessen, *Sturmflut 1717*, 183.

16 Vgl. Van Zelle, 'Nooyt gehoorde hooge waeteren', 11-20.

17 A.M.A.J. Driessen, 'De hulpverlening door de Oeconomische Tak na de watersnood van 1784', *TWG* 4 (1995), 79.

18 Tenzij anders aangegeven is deze paragraaf gebaseerd op: A. Bosch, *Om de macht over het water. De nationale waterstaatsdienst tussen staat en samenleving* (Zaltbommel 2000); A. Bosch, W. van der Ham, *Twee eeuwen Rijkswaterstaat 1798-1989* (Zaltbommel 1998); A. van Heezik, *Strijd om de rivieren. 200 jaar rivierenbeleid in Nederland of de opkomst en ondergang van het streven naar de normale rivier* (Haarlem/Den Haag 2007); T. Bosch, 'De scheur van Ochten. Een "vergeten" lieu de mémoire', in: H. Simissen (ed.), *Lieux de mémoire* (Heerlen 2008), 147-166; T. Bosch, "'t voornameste onderwerp in Holland", De betekenis van koning Lodewijk Napoleon voor de nationale waterstaatszorg (1806-1810)', *TWG* 16 (2007), 108-119.



Afb. 2. “Het instorten van huizen en het omkomen van mensen en beesten te Erichem door den waterloed”, 1809. Gravure door A. Vinckles naar C. van Hardenberg. Foto Hoogheemraadschap Hollands Noorderkwartier, Heerhugowaard.

selijke en materiële schade teweegbracht.¹⁹ Een situatie die des te wanhopiger was omdat overheden niet bij machte waren adequate vormen van preventie te ontwikkelen en uit te voeren. Naast politiek-bestuurlijke en financiële oorzaken speelde daarbij klimatologische, geo-fysische en hydraulische factoren, een belangrijke rol. Hoewel tijdgenoten doorgaans niet expliciet refereerden aan de mogelijke klimatologische oorzaken van de watersnoden, en ten opzichte van de natuur impliciet een fatalistische houding aannamen, kwam een aantal van hen tot de conclusie dat de beteugeling van het stroomgedrag van de rivieren en de beveiliging van het land tegen watersnoden gediend was met een grootschalige verbetering van de stroombeddingen en oeverlanden. Maar de vraag hoe deze complexe hydraulische operatie moest worden gerealiseerd was een buitengewoon lastige probleem waarover in de loop van de eeuw in kringen van ingenieurs, landmeters, wetenschappers en geleerde genootschappen intensief werd gedebatteerd en gepubliceerd. Bovendien vond het debat plaats in een politiek geladen atmosfeer omdat de oplossing voor dit probleem in progressieve kringen steeds vaker werd gezocht in samenhang met het streven naar een centraal bestuurde eenheidsstaat. De beveiliging van het land tegen deze overstromingsrampen vereiste volgens gezaghebbende waterbouwkundigen een grootschalige systematische verbeteringen van de rivieren, maar zulks was slechts mogelijk wanneer het versplinterde republikeinse staatsbestel, inclusief de autonomie van de provincies, het veld zou ruimen ten gunste van een centraal staatsgezag dat aan deze operatie uitvoering kon geven.

Nadat Franse revolutionaire legers in 1795 een eind maakten aan de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, grepen de voorstanders van deze staatsvorm hun kans en proclameerden de door de democraten zo vurig verlangde Bataafse eenheidsstaat. De drie jaar later afgekondigde Grondwet kende de staat een centrale rol toe in het oppertoezicht over het waterbeheer, inclusief de beveiliging van de kusten en de rivierengebieden. De uitvoering van deze ambitieuze taak werd toevertrouwd aan de nationale waterstaatsdienst, een corps van ervaren landmeters en waterbouwkundigen dat werd georganiseerd naar het model van de Franse Services des Pont et des Chaussées. Hoewel de tot voor kort dominante actoren in het waterbeheer, de provincies en de waterschappen, zich beslist niet voetstoots bij deze situatie neerlegden en de interferentie van het corps als een principiële aantasting van hun rechten beschouwden, bewees de waterstaatsdienst in daarna volgende jaren haar noodzaak en nut in tijden van hoog water en overstromingen. De dienst

¹⁹ Het concept is ontleend aan: G. Bankoff, ‘Cultures of Disaster, Cultures of Coping: Hazard as a Frequent Life Experience in the Philippines’, in: Mauch, Pfister, *Natural Disasters*, 265.

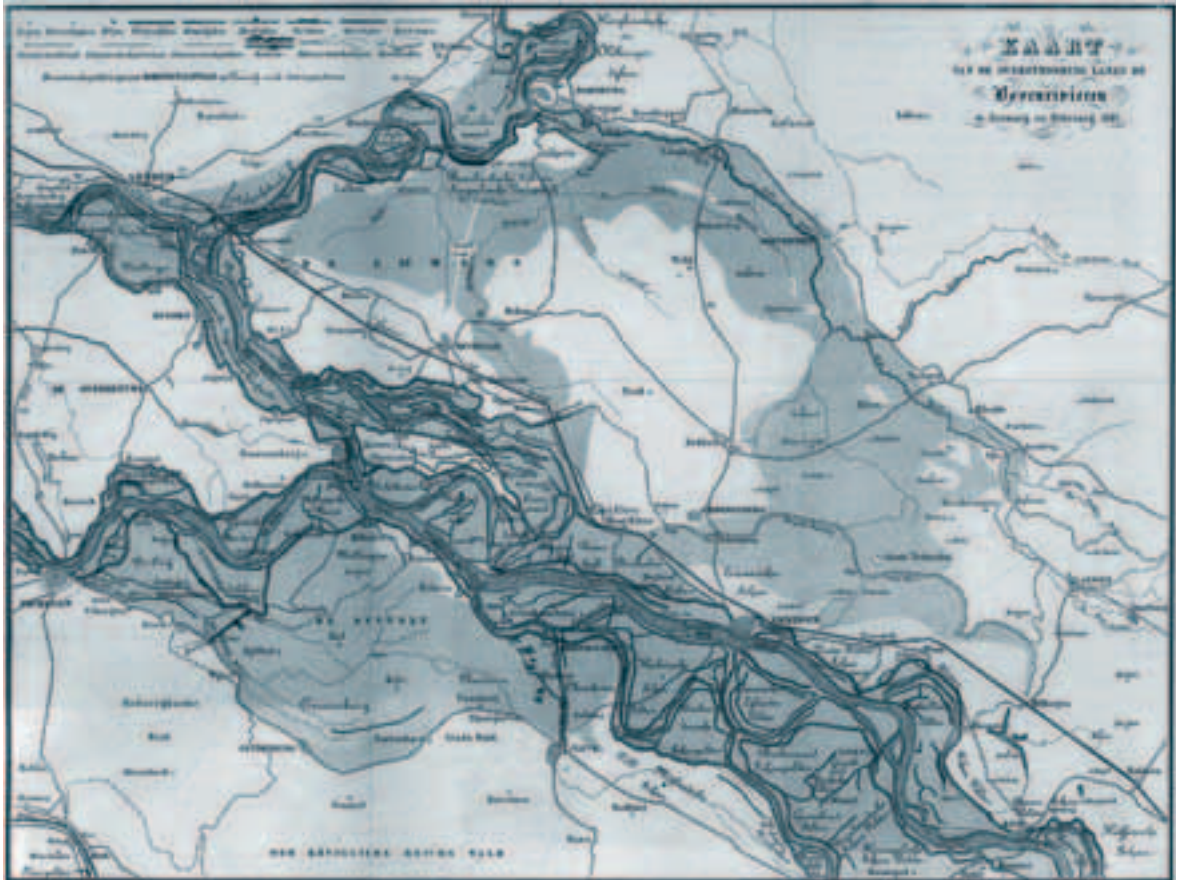
was tijdens de beruchte jaren 1799, 1803-1804 en 1809 betrokken bij de dijkbewaking, bij de calamiteitenbestrijding en bij het herstel van vernielde dijken. Waterstaatsingenieurs bouwden in deze jaren ook een nationaal systeem van dijkbewaking op en waren betrokken bij de afkondiging van preventiemaatregelen voor bewoners van risicovolle gebieden. Een aantal van de maatregelen kunnen we beschouwen als de (gedeeltelijke) voortzetting, maar nu op nationale schaal, van reglementen en hulpverleningsprotocollen die door sommige provincies en grotere waterschappen in de loop der tijd waren ontwikkeld. Ook in het nieuwe waterstaatsbestel bleven zij, ondanks inperkingen van hun handelingsbevoegdheid, belangrijke partners voor de staat in de uitoefening van het waterbeheer en hulpverlening bij calamiteiten. Dat gold ook voor de steden, die feitelijk nog tot op de dag van vandaag, het epicentrum van hulpverlening vormen tijdens (dreigende) watersnoden. Van een algehele centralisering van waterstaatszorg en calamiteitenbestrijding was dan ook beslist geen sprake, maar dat laat onverlet dat er sinds 1798 wel degelijk sprake was van een waterstaatsbestel dat een fundamentele breuk met het ancien régime markeerde.

Een tweede nieuwe ontwikkeling was de fysieke aanwezigheid van de staat tijdens grote rampen, waaronder watersnoden, in de persoon van Lodewijk Bonaparte (1776-1848). Deze eerste koning van Nederland toonde tijdens zijn regering (1806-1810) oprechte belangstelling voor de hydraulische condities van zijn koninkrijk die hij als elementair voor de fysieke continuïteit van zijn rijk beschouwde. In de winter van 1809, waarin zich wederom een van de zwaarste watersnoden ooit voltrok, was hij meerdere malen aanwezig in de zwaarst getroffen gebieden en bemoeide zich onder meer persoonlijk met nationale hulpacties (afb. 3). Voorts gaf hij impulsen aan een voorheen lokale, regionale dan wel provinciale herinneringscultuur door degenen die zich tijdens reddingsacties hadden onderscheiden te eren met geschenken en nieuwe, koninklijke onderscheidingen en andere eretekens. Daarmee legde hij ook de basis voor een nationale herinneringscultuur op dit domein waarin het koninklijk huis sindsdien een belangrijke rol speelt. Uiteraard kunnen we dit koninklijke optreden niet los zien van de toenmalige staats- en natievorming en van vorstelijke *image building*. Alhoewel feit en fictie over het optreden van Lodewijk Napoleon soms door elkaar lopen, was, gezien vanuit de politieke cultuur van de Republiek, tegelijkertijd sprake van een unieke ontwikkeling waarin – strikt genomen volgens een oude traditie – de ‘goede’, ‘vaderlijke’ vorst, zijn volk in tijden van uiterste nood in eigen persoon bijstond.

Ondanks zijn ‘revolutionaire’ oorsprong werd centraal waterstaatsbeheer in het post-Napoleontische Nederland gehandhaafd. In samenhang daarmee werd de nationale rampencultuur, inclusief de verdere opschaling van calamiteitenbestrijding en hulpverlening, in de negentiende eeuw verder uitgebouwd. In navolging van Lodewijk Napoleon speelde de monarchie een daarbij aan belang winnende rol. Hoewel niet al zijn opvolgers zich in eigen persoon in rampgebieden begaven, toonde vanaf dat moment iedere vorst,



Afb. 3. In januari 1809 kwam koning Lodewijk Napoleon tijdens een bezoek aan het overstroomde gebied op de Dalemse dijk bij Gorcum in een benarde situatie terecht door kruierende ijschotsen. Overgenomen uit H.T. Colenbrander, Schimmelpenninck en Koning Lodewijk (Amsterdam 1911).



al dan niet geassisteerd door zijn of haar familie, een actieve betrokkenheid tijdens grote watersnoden. Zo riepen zij onder meer de (inter)nationale gemeenschap op tot hulpacties, gaven zelf veelal het goede voorbeeld, doneerden uit eigen vermogen, en spoorden regeringen aan tot het nemen van afdoende preventiemaatregelen. Zo ontstond een rampcultuur die, evenals de calamiteuze watersnoden zelf, karakteristiek was door haar ‘totale’ karakter. Naast verschillende overheidsinstanties namen ook burgers uit vrijwel alle maatschappelijke geledingen en van alle religieuze denominaties deel aan nationale hulpacties bij grote watersnoden. Deze acties ondergingen tevens de invloed van de voortschrijdende modernisering van de samenleving in de negentiende eeuw. Daarbij kunnen we denken aan de inzet van nieuw vervoers- en communicatiemiddelen, zoals de spoorwegen en de telegrafie, de opkomst van de massapers die de bevolking steeds uitgebreider informeerde en aanspoorde tot actie, maar ook aan de groeiende gevoelens van nationale identiteit en verbondenheid.

De climax van de watersnoodhulp in de negentiende eeuw voltrok zich tijdens de watersnoden van 1855 en 1861 die grote delen van het westen van Nederland en het rivierengebied teisterden (afb. 4). In beide gevallen bemoeide koning Willem III zich intensief met de hulpverlening. Hij spoorde de natie aan in actie te komen, gaf ambassadeurs opdracht vanuit hun standplaats geld en goederen in te zamelen en bezocht zelf herhaaldelijk de rampgebieden waar hij op verschillende plaatsten de bevolking een hart onder de riem stak. Tijdens deze rampen voltrok zich, al dan niet door tussenkomst van de vorst, een nieuwe fase in de professionalisering van de hulpverlening. Nadrukkelijker dan voorheen werden nu legeronderdelen ingezet bij de hulpverlening en werkten overheden voor het transport van voedsel, hulpgoederen en de evacuatie van de bevolking samen met stoomvaartmaatschappijen en de spoorwegen. Daarbij bewees het kortelings voltooide telegraafwerk goede diensten.

Ook het burgerlijk aandeel in de hulpverlening, al dan niet gestimuleerd door het voorbeeld van de koning, die al snel in de pers als ‘engel gods’ werd betiteld, bereikte een

Afb. 4. Kaart van het in 1861 langs de bovenrivieren overstromde gebied. De overstromingsramp van dit jaar behoort tot de grootste in zijn soort. Overgenomen uit F.C.D. Bauer, *Berigten en waarnemingen betrekkelijk den watervloed in Gelderland in januarij en februarij 1861* (Nijmegen 1863). Regionaal Archief Alkmaar, bibliotheek signatuur 33 E 24.

nieuw hoogtepunt. In het hele land vonden tal van activiteiten plaats waarmee burgers geld inzamelden voor de slachtoffers. Een steeds groter deel van deze opbrengsten werd verkregen uit de verkoop van watersnoodpoëzie, rampbeschrijvingen en, wat later, van gedenkboeken, verhalen van wonderbaarlijke reddingen en gravures. Deze visualisering en literalisering van rampzalige watersnoden droegen zo impliciet bij aan de uitbouw van een nationale herinneringscultuur op dit gebied. Na 1861 namen deze rampen in frequentie en in omvang af, hetgeen samenhang met klimatologische factoren, maar ook met de voortschrijdende verbetering van de grote rivieren zodat grote hoeveelheden water en ijs makkelijker dan voorheen naar zee afstroombden. Als een gevolg daarvan vervaagde in de laatste decennia van de negentiende eeuw geleidelijk de nationale herinnering aan deze 'nationale rampen'. De memorie daaraan bleef alleen nog levend in de voorheen zwaar getroffen gebieden zoals het Land van Maas en Waal en de Tieler- en Bommelerwaard. Naarmate de grootschalige verbetering van de grote rivieren voortschreed, maakte de rampencultuur in het rivierengebied plaats voor een risicocultuur waarin men zich steeds veiliger waande voor de macht van het water. De burgerlijke hulpverlening daarentegen bleef, zoals tijdens (bijna) calamiteiten in de twintigste en aan het begin van deze eeuw bleek, onveranderlijk stabiel.

Conclusie

Klimaatveranderingen en daarmee corresponderende weersgesteldheden waren een van de oorzaken van een serie grote watersnoden die het rivierengebieden in de loop van de achttiende eeuw steeds vaker teisterden. Deze in omvang en frequentie toenemende rampen maakten duidelijk dat de toenmalige preventie- en hulpverleningsarrangementen niet langer bestand waren tegen de kracht van het water. Gedwongen tot het ontwikkelen van nieuwe omgangsstrategieën namen burgers als eerste het initiatief. Hun hulpverleningsacties, geïnspireerd door nieuwe maatschappelijke idealen, waarmee zij politiek-bestuurlijke en culturele grenzen doorbraken, stonden aan de basis van een drastische modernisering van hulpverlening na watersnoden en het ontstaan van een nieuwe nationale rampencultuur.

Hoewel overheden zich achter deze aanpak schaalden en deze deels institutionaliseerden, was daarmee de natie nog niet beveiligd tegen deze watersnoden. Dat werd pas mogelijk nadat de natievorming van Nederland vanaf omstreeks het midden van de negentiende eeuw in een stabielere fase belandde. De daarna volgende verbeteringsoperatie van de grote rivieren, waarover men al sinds de achttiende eeuw delibereerde, kan als een eerste, fundamentele en voorwaardelijke stap voor de modernisering van Nederland worden beschouwd. Het complexe samenspel van klimaat en weersgesteldheden, van natuur en cultuur, dat zich manifesteerde in de reacties van samenlevingen op natuurgeweld en de angst voor rampen, speelt een onmiskenbare rol in de ontwikkeling van culturele constructies die samenlevingen schragen. Daarin zal in de eenentwintigste eeuw geen fundamentele verschuiving optreden.